

Оригинални научни рад

УДК: 94:327(497.6 SANSKI MOST)

DOI: 10.7251/FLZB2001115S

Сански Мост за вријеме Аустроугарске управе

Жељко Савановић¹

Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет

Сажетак: У овом раду приказана је историја Санског Моста и његовог становништва у доба Аустроугарске. После окупације Босне и Херцеговине Аустроугарска је у основи задржала османску административно-територијалну подјелу. Кошар (срез) Сански Мост припадао је Бихаћком округу. Ајсолућину већину становништва, које је тада живјело у раширеним селима, чинило је српско-православно. У периоду од 1878. до 1910. оно се повећало за 104%. Пораст представља резултат природног прираштаја и знатног досељавања. Главно занимање становништва била је пољопривреда. Већина људи била је у кметском положају. Знатан напредак остварен је у трговини и занатству, док је рударство потпуно замрло. Развоју саобраћаја допринијела је изградња путева и руде. Унапријеђен је поштански саобраћај, усвојављене су телеграфске и телефонске линије. Оснивањем друштва и задруга отпочео је развој културно-социјалног живота. Услијед малог броја школа била је велика неисменост. Људи нису водили рачуна о хигијени, што је био узрок епидемијама заразних болести. Ендемичне болести биле су туберкулоза и сифилис. Избијањем Првог свјетског рата у Босни и Херцеговини почело је хапшење, затварање и интернација виђенијих Срба у Санском Мосту. Недостатак мушке радне снаге у пољопривреди, узрокован мобилизацијом, био долазак издјелица, реквизиција стоке и жита, проузроковали су оскудицу у храни. Велика суша 1917. још више је погоршала стање. Све тежи живот војника на фронтима утицао је на појаву дјеца из аустроугарске војске Савезницима. Многи заробљени Савезници ушли су у састав јединица српске војске као добровољци. По завршетку рата Сански Мост био је међу мјестима која су 27. новембра 1918. пролазиле уједињење Босне и Херцеговине са Србијом.

1

zeljko.savanovic@ff.unibl.org

Кључне ријечи: Сански Мост, Аустроугарска, становништво, задружарство, култура, школство, здравство, привреда, Први свјетски рат.

Окупација турских покрајина Босне и Херцеговине од стране Аустроугрске договорена је на Берлинском конгресу. Сазнавши за ово, муслиманско становништво скупљало је оружје, пријетећи да ће аустроугарску војску дочекати отпором.² Аустроугарске трупе прешле су турско-аустроугарску границу на више мјеста 29. јула 1878. Претежан дио муслиманског, а дијелом и српског становништва, устао је против окупације. Снажан отпор пружен је окупационим групама, којима су нанијети знатни губици. Заузимањем Сарајева 19. септембра сломљен је и највећи отпор. Освајање других мјеста било је лакше. Без борбе Аустроугари су ушли у Бронзани Мајдан, Козарц и Приједор. Већи отпор пружен је код Кључа 6–8 септембра. Падом Кључа без борбе заузети су 8. септембра Сански Мост, Стари Мајдан и Каменград. Предајом Кладуше 20. октобра 1878. завршена је окупација БиХ.³

Административно-територијална подјела БиХ у основи је била османска. У центрима окружних области обављали су се послови за потребе округа, везани за финансије, шумарство, санитет и грађевинарство. Котар (срез) Сански Мост припадао је Бихаћком округу.⁴

Сански срез граничио се с приједорским, петровачким, кључким, костајничким, крупским и бањалучким срезом. Села су већином била раштркана. Котару је припадао велики дио Грмеча и других планина богатих шумом. Кроз котар тече ријека Сана са својим притокама.⁵ Село Илиџа има три минерална врела,⁶ док се кисељаци налазе у Трнову и Копривни.⁷

2 Милорад Екмечић, Устанак у Босни 1875–1878, (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 386–393; Mehmedalija Bojić, "Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine", у *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979), 71.

3 Mihovil Mandić, *Okupacija Bosne i Hercegovine 1878* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1910), 85–90.

4 Milan Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini II* (Sarajevo: Svjetlost, 1981), 77.

5 Петар С. Иванчевић, "Сански Мост с околицом", *Босанска вила 27 и 28*, (1889): 427; Branko J. Vokan, *Sanski Most, Dio I*, (*Sanski Most: Skupština opštine Sanski Most*, 1974), 7–11; Миливоје Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, Њине основице, стање, односи, важност, прошлост и будућност*, VII део (Сарајево: Министарство трговине и индустрије, 1929), 324.

6 П.С.И...ћ, "Село Илиџе", *Босанска вила 16*, (1889): 251.

7 *Сарајевски лист*, Број 52, Сарајево 1903, 1.

Први попис становништва БиХ Аустроугарска је извршила 1879. године. Срез Сански Мост тада је имао 59 џемата (општина) и 78 села. Стари Мајдан имао је статус града, а Сански Мост је био трговиште. Срез Сански Мост имао је укупно 18.831 становника.⁸ Грко-источњака било је 11.058, мухамеданца 6.060 и римо-католика 1.713.⁹ Према другом попису, извршеном 1885. године, у овом срезу живјело је 26.037 становника. Источно-православних било је 16.045, мухамеданаца 7.257, римо-католика 2.728 и Јевреја седам.¹⁰ Подаци трећег пописа из 1895. године кажу да се у срезу налазило 32.292 становника, уз још 27 активних војника. Од овог броја 20.032 су источно-православни, 8.753 мухамеданци, 38 Јевреји, 3.468 слиједило је римо-католички закон и један евангелички.¹¹ Од првог до задњег пописа, обављеног 1910. године, становништво среза Сански Мост више се него удуплало. Тада се у срезу налазило 38.422 становника, уз још 162 активна војника, при чему су 23.598 српско-православни, 9.984 муслимани, 4.783 римо-католици, док су Јевреји имали 41 припадника, а евангелици једног. Сефарди или шпански Јевреји са 26 припадника чинили су јеврејску већину.¹²

У попису из 1885. наведено је да у срезу има 31 вјерски објекат. Џамија је било 16, црква источно-православних 11, црква римо-католичких 3 и 1 источно-православни манастир. Он даје и социјалну структуру становништва котара. Било је, према попису, 32 свештеника, 14 државних чиновника, 3 општинска чиновника, 2 учитеља, 84 властелина, 1.702 слободна сељака, 5.493 кмета, 18 посједника кућа и ренте, 170 творничара, трговаца и обртничара, 469 помоћних радника, надничара и слуга, 103 мушкарца са преко 16 година, 17.947 осталих жена и дјеце.

8 Називи за конфесионалну припадност преузети су из оригиналних пописа.

9 *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1880), 3.

10 *Штатистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885* (Сарајево: Земаљска влада за Босну и Херцеговину, 1886), 114–117.

11 *Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895, са подацима о територијалном раздјелењу, јавним заводима и рудним врелима* (Сарајево: Земаљска влада за Босну и Херцеговину, 1896), 276–277.

12 *Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 27. септембра 1910* (Сарајево: Земаљска влада за Босну и Херцеговину, 1912), 264–267.

На основу пописа из 1895. године сазнајемо да је у срезу било 30.565 аграрног становништва, а 1.727 оних који се нису бавили пољопривредом. Властелина је било 62 домаћина са 348 чланова домаћинства, слободних земљорадника 134 домаћина са 7.380 чланова домаћинства, кметова 2.846 домаћина са 15.682 чланова домаћинства, а слободних земљорадника који су и кметови 311 домаћина са 2.203 чланова домаћинства и осталих особа које се баве пољопривредом 133 домаћина са 226 чланова домаћинства.

За разлику од трећег, у четвртм попису пољопривредно становништво има више категорија и наведена је његова конфесионална припадност. Земљопосједника са кметовима било је укупно 273 домаћина са 1.239 чланова домаћинства. Српско-православних било је 14 домаћина са 82 члана домаћинства, муслимана је 255 домаћина са 1.131 чланом домаћинства и 4 су римо-католика са 26 чланова домаћинства. Број земљопосједника без кметова био је мањи и износио је 74 домаћина са 227 чланова домаћинства. Српско-православних је било 6 домаћина са 5 чланова домаћинства, муслимана је 65 домаћина са 206 чланова домаћинства и римо-католика су 3 са 6 чланова домаћинства. Слободних сељака било је 2.118 домаћина са 10.946 чланова домаћинства, а српско-православних 623 домаћина са 2.416 чланова домаћинства, муслимана 1.211 са 5.943 чланова домаћинства и римо-католика 284 са 1.556 чланова домаћинства. Кметова је било највише, укупно 2.376 домаћина са 12.777 чланова домаћинства: српско-православних 2.204 домаћина са 11.964 чланова домаћинства, муслимана 26 домаћина са 136 чланова домаћинства и римо-католика 144 домаћина са 677 чланова домаћинства. Слободни сељаци, уједно и кметови: претежно слободни сељаци имали су укупно 315 домаћина са 2.161 чланова домаћинства, српско-православних било је 174 домаћина са 1.329 чланова домаћинства, муслимана 13 домаћина са 90 чланова домаћинства и римо-католика 128 домаћина са 742 чланова домаћинства. Слободни сељаци уједно и кметови: претежно кметови имали су 495 домаћина са 268 чланова домаћинства, српско-православних било је 350 домаћина са 3.355 чланова домаћинства, муслимана 9 домаћина са 68 чланова домаћинства, римо-католика 136 домаћина са 865 чланова домаћинства. Остало, у пољопривреди запослено становништво, имало је 215 домаћина са 268 чланова домаћинства, при чему српско-православних 98 домаћина са 94 чланова домаћинства, муслимана 93 домаћина са 162 чланова домаћинства и римо-католика 24 домаћина

са 12 чланова домаћинства. Укупан број људи (домаћина и чланова домаћинства) котара који се баве пољопривредом је 36.839, док је непољопривредног становништва 566 домаћина и 1.017 чланова домаћинства.

Трговиште Сански Мост, према првом аустроугарском попису, имао је 785 становника. Мухамеданци су имали 544 припадника, грко-источњаци 225 а римо-католици 6. Градској општини припадали су и Крукојевци, са 74 становника, који су сви били грко-источњаци, па је укупан број износио 859. становника. Судаћећи по другом попису, број становника повећао се на 1.202. Мухамеданаца је било 694, источно-православних 448, римо-католика 54 и шест Јевреја. У граду, по трећем попису, 1895. било је 2.035 становника и 13 активних војника. Мухамеданци имали су 985 припадника, а 823 источно-православни. Римо-католички закон слиједило је 188 људи, евангелички 1, док је Јевреја било 38. Укупан број особа у граду које се баве пољопривредом 1895. године је 1186. Слободних земљорадника било је 140, а чланова њиховог домаћинства 745, кметова 30 и чланова домаћинства 123. Слободних земљопосједника који су и кметови било је 5 са 25 чланова домаћинства. Осталих који се баве пољопривредом пописано је 11 и њихових 39 чланова домаћинства. Становника који се не баве пољопривредом било је 849. Број кућа је износио 378, а број станова 399. Четврти попис говори о повећању становништва у граду на 2.219 становника. Број активних војника био је 141. Најбројнији су муслимани са 1.249 припадника, затим српско-православни са 679, римо-католици са 249. Јевреји су имали 41 припадника и 1 евангелици.

У периоду од 1879. до 1910. становништво котара повећало се за 104%, што је резултат не само природног прираштаја, већ и досељавања. Знатан број српских и мањи број хрватских породица доселио се из Лике, Далмације, Баније и Кордуна, а било је досељавања и муслиманског живља из других котара. После је пресељења котара из Старог Мајдана у Сански Мост 1881. услиједило је и пресељење многих српских и муслиманских породица из Старог Мајдана у Сански Мост.¹³ Поједине јеврејске породице селе се из Бање Луке у Приједор, Сански Мост, Нови и Бихаћ.¹⁴ Неки сматрају да су се поједини Јевреји за вријеме окупације 1878. доселили у Сански Мост из Бихаћа, Приједора и

13 Bokan, *Sanski Most*, 142.

14 Haim Kamhi, "Јевреји у привреди Босне и Херцеговине", у 400 година од доласка Јевреја у Босну и Херцеговину (Sarajevo: Odbor за прославу 400-godišnjice dolaska Јевреја у Босну и Херцеговину, 19??), 62.

Бање Луке.¹⁵ Ово би требало узети с резервом, пошто нису наведени у првом аустроугарском попису.

Сански Мост котар, према задњем попису, имао је котарску испоставу Стари Мајдан.

У котару су биле двије градске (Сански Мост и Стари Мајдан) и 22 сеоске општине, које су се састојале од једног или више села.

Послије 1878. године црквено-школска општина (ЦШО) постала је основна установа националног покрета Срба. Општине су захтјевале: да се језик назива српским, слободну употребу ћирилице, бирање учитеља и свештеника, да се слободно отварају читаонице и оснивају фондови, прослављају народни празници и да општине учествују и избору митрополита.¹⁶ ЦШО започеле су ширу акцију бојкота свештеника које нису оне изабрале. Неочекиваном јачању покрета у свим дијеловима Босне и Херцеговине Влада је хтјела да се супротстави јачањем утицаја и ауторитета дабробосанског митрополита Николе Мандића, именованог на ту дужност 1896. године. У ту сврху организована је визитација Мандића по његовој епархији, формално везана за наводну реорганизацију парохија. Преко Конзисторије послао је писмо појединим општинама да ће их посјетити и да му омогуће разговор о реорганизацији парохија. На сједници одбора ЦШО у Санском Мосту овај захтјев је одбијен. Као главни кривац оваког понашања ЦШО означен је њен подпредсједник одбора Риљу Павловић. Влада је одлучила да би требало примијенити репресивне мјере. Уз одобрење са највишег мјеста которски предстојник казнио је тројицу првака у општини, Луку Тошића, Риљу Павловића и Васу Станојевића, новчаном казном од 500 форинти, прогонством из града и котара, док је Тодор Поповић морао да плати казну од 300 форинти.¹⁷ Послије “четири царска меморандума” и силаска са политичке сцене 1903. године Бењамина Калаја, који се налазио на челу босанскохерцеговачке управе, наступио је заокрет у аустроугарској политици према српском народу. Влада, у име стварног стања, признала је српски назив за народ и језик.¹⁸

15 Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 166.

16 Милорад Екмечић, “Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини”, у *Историја српског народа VI 1* (Београд: Српска књижевна задруга, 1983), 616–620.

17 Божо Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу* (Сарајево: Веселин Маслеша, 1982), 275–276.

18 Екмечић, “Друштво, привреда”, 622.

Савремене задруге у БиХ појавиле су се прво у варошима, а послије се њихово оснивање шири и у селима.¹⁹ У Санском Мосту 15. јула 1908. основана је *Прва хрвајска штедиона и вјересијска задруга у Санском Мосту, са оіраниченим јемсћвом*.²⁰ Царско и краљевско заједничко министарство финансија одобрило је 5. новембра 1911. оснивање штедионице под фирмом *Срјска штедионица Д. Д. у Санском Мосту*.²¹ *Хрвајска сељачка задруга у Сћарој Ријеци са неоіраниченим јемсћвом* основана је 1. октобра 1911. године,²² а оснивање је одобрено у марту 1912. године.²³ *Оснивање Хрвајске земљорадничке задруге у Сасини, с неоіраниченим јемсћвом* одобрено је 26. октобра 1911.²⁴ *Срјска земљорадничка задруга у Лушци Паланци, удружење са неоіраниченим јемсћвом* формирана је 15. новембра 1911. године са 11 чланова,²⁵ а њено оснивање је одобрено октобра 1912.²⁶ Мјесец дана раније (септембра 1912.) одобрено је оснивање *Срјској земљораничкој задрузи у Јелашиновцима, удружењу са неоіраниченим јемсћвом*.²⁷

Оснивање друштава у БиХ зависило је од дозволе власти. Сваки вид удруживања и организовања становништва власт је ометала.²⁸ У срезу Сански Мост највише друштава било је у Санском Мосту. Прва је основана *Хрвајска чииаоница* 1897, затим *Вајроіасно доброћворно друшћво* 1898, *Срјско-іправославно іјевачко друшћво* *Побрајимсћво* 1900, *Чиновничка касина* 1900, *Срјска чииао-*

19 Nikola Ilijić, *Razvitak zadrugarstva u Bosni i Hercegovini od 1900. do 1941. godine* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1964), 16.

20 *Ibid.*, 25.

21 *Sarajevski list*, Број 13, Сарајево 1912, 1.

22 АРСБЛ, КБУВБ, III-10, док. бр. 45, Среско начелство у Санском Мосту КБУВБПО, Сански Мост 14. фебруара 1930; Жељко Савановић, "Задругарство у Срезу Сански Мост за вријеме Краљевине Југославије", у Привреда Босанске Крајине 1878-1941 (Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске, 2018), 314.

23 *Sarajevski list*, Број 73, Сарајево 1912, 1.

24 Ilijić, *Razvitak zadrugarstva*, 214.

25 АРС БЛ, КБУВБ, III-10, док. бр. 555, Српска земљорадничка кредитна задруга у Лушци Паланци начелнику среза у Санском Мосту, Лушци Паланка 25. јуна 1933; Савановић, "Задругарство у", 307.

26 Ilijić, *Razvitak zadrugarstva*, 215.

27 *Ibid.*, 214.

28 Ђорђе Пејановић, *Културно-просветна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини за време аустроугарске владавине*, (Сарајево: 1930), 4.

ница 1906, Исламска кираеџхана (читаоница) 1905, Пчеларско друштво 1906, Хрватска народна заједница 1907, која је престала са радом 1912, Просвјета и Најредак 1909, Српски соко 1912, Исламски клуб 1912. и Райно добровољно добровољно друштво 1914. У Старом Мајдану основано је Ватројасно добровољно друштво 1907, Исламска читаоница 1910. и Подбрајимство 1912. У Старој Ријечи основана је Хрватска народна заједница 1907, у Еминовцима Просвјета 1907, која је затворена 1910, а у Лушци Паланци Српска књижница и читаоница 1911. и Просвјета 1908, која је затворена 1911.²⁹

Према попису из 1895. срез је имао двије државне јавне основне школе и 31 конфесионалну школу, од којих 29 мухамеданских школа (мектеба), 2 источно- православних. Старијих од 7 година 1910. у срезу се налазило 29.237 становника. Неписмених, који нису знали ни читати ни писати, било је 27.771. Они који су знали само читати срез је имао 29, док је писмених било 1.437.³⁰

Људи у БиХ слабо су водили рачуна о хигијени, што је био узрок честим епидемијама. По цијелој Босанској крајини 1912. владао је тифус.³¹ Гушавост је била ендемична болест и њена појава везана је за одређену територију. Појединачни случајеви регистровани су у срезу Сански Мост, у мјестима гдје се вади гвоздена руда.³² За народно здравље БиХ врло велики проблем представљао је ендемични сифлис. Власт је од 1906. до 1911. успјешно провела акцију елиминасања болести у 39 котара, а 1910. у Петровцу, Санском Мосту и Прозору. Болест је спала на појединачне случајеве.³³ Задњи попис нам даје и број особа са одређеним манама, па је тако у срезу било: 30 слијепих, 46 глувонијемих и 32 умоболних.

Послије окупације Аустроугарска је приступила изградњи макадамског пута долином Сана и од Санског Моста према Лушци Паланци и Крупи. Већ 1879. почела је изградња макадамског пута Приједор – Сански Мост – Кључ, у дужини од 78 километара. Планирани пут Крупа – Стари Мајдан – Сански Мост није изграђен у цјелини, већ само дио од Старог Мајдана до Санског

29 Пејановић, *Културно-просветна*, 95.

30 *Резултати пописа*, 38–39, 28–29, 18–19.

31 Vojislav Bogićević, *Mlada Bosna, Pisma i prilozii* (Sarajevo: Svjetlost, 1954), 65.

32 *Сарајевски лист*, Број 22, Сарајево 1903, 2.

33 *Сарајевски лист*, Број 19, Сарајево 1912, 1.

Моста. Стари Мајдан био је повезан са Љубијом лошим сеоским путем. Пут од Санског Моста до Лушци Паланке, преко Каменграда, саграђен је 1884. године.³⁴

За вријеме аустроугарске владавине на ријеци Сани за превоз робе кориштене су лађе, које су низводно покретане воденом снагом саме ријеке и весала, а узводно их је конопцем вукло 10 до 12 момака лађара (галијаша). Сански трговци извозили су лађама: зоб, суве шљиве, суво месо, орахе, кожу, жељезне полуге из Старог Мајдана и разну дрвену грађу. Увожена је разна оријентално-колонијална роба, бибер, цријеп, грнчарско посуђе из Јасеновца, а за вријеме неродних година кукуруз и просо. За возњу од Санског Моста до Сиска и назад требало је скоро мјесец дана. Изградњом пруге, превоз жељезницом потиснуо је превоз лађама јер је био јефтинији, бржи и сигурнији.³⁵

Почетком 1895. године у БиХ био је завршен пројекат ускотрачне пруге Јајце – Кључ – Сански Мост – Приједор. Калај је указивао на привредни значај пруге, јер је у планинама око горњег тока Сане стајало нетакнуто огромно шумско богатство. Пруга би утицала не само на развој шумарства, него и земљорадње, сточарства и рударства, а имала би и војни значај. Генерална инспекција аустројских жељезница позитивно је оцијенила пројекат ове пруге, али до реализације иградње није дошло због финансијских разлога.³⁶

Изградњу шумских жељезница у западној Босни касније је у властитој режији остварила фирма Штајнбајз, која је ради лакше експлоатације шума изградила основну мрежу главних шумских жељезничких пруга. Од средишње тачке и чворишта у Срнетици мрежа се везала на државне жељезничке пруге, једним краком преко Санског Моста до Приједора, другим краком преко Оштреља, Дрвара и Тишковца са Книном, а трећим краком преко Млиништа са Јајцем. Ова мрежа властитих комуникација, с организованим воденим транспортом на Сани и Уни, обезбјеђивала је Штајнбајсовом предузећу редовно снабдијевање пиланских постројења сировинама, као и отпрему готових производа на унутрашње и вањско тржиште. Ове главне

34 Ljiljak, *Pošta, telegraf*, 81; Bokan, *Sanski Most*, 153–154; Савић, *Наша индустрија*, 323.

35 Hasan Škapur, "Riječni saobraćaj na donjem toku Sane i Une", *Zbornik krajiških muzeja I*, (1962): 187–190.

36 Dževad Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svijetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974), 149–150.

шумске жељезничке пруге остале су у сталном погону и послје аустроугарске управе у БиХ.³⁷

Среско мјесто Сански Мост и среска испостава Стари Мајдан имали су за вријеме аустроугарске поштанске станице.³⁸ Поштанска линија Лушци Паланка – Сански Мост одржавана је обичним колима. Пренос поште на релацији Стара Ријека – Стари Мајдан обављао је пјешак (курир).³⁹ Према прегледу стања телеграфских станица почетком 1914. у Санском Мосту и Старом Мајдану постојале су телеграфске станице спојене са поштанским станицама.⁴⁰ У августу 1912. отворен је између јавних телефонских говорница у Санском Мосту и Старом Мајдану, с једне стране и централа у Бањој Луци, Босанском Новом, Добрљину, Јајцу и Приједору, а с друге, интерурбани телефонски промет.⁴¹

Аустроугарски геолози посебну пажњу посветили су проналаску жељезне руде и угља. У својим извјештајима на територији санског среза навели су да жељезне руде има на налазишту у области Старе Ријеке и Старог Мајдана, Санског Моста источно од ријеке Сане, а угља у наслагама на подручју Сански Мост – Каменград.⁴² У срезу су постојали «остаци пређашње индустрије, два мања мајдана и мања гвожђара у Старом Мајдану, која се бави производњом, оруђа, кућних ствари, клинаца, итд».⁴³ У рударству и металургији Старог Мајдана је од 1907. до 1910. било је запослено 40 радника. Године 1907. број радника смањен је на седам, а 1913. у тој грани индустрије није више било запослених.⁴⁴

У Санском Мосту 1914. године било је 14 мјешовитих трговина на мало, 8 мануфактурних трговина, 6 трговина житом, 1 обућар, 1 апотека, 1 општински хотел, који

37 Branislav Begović, *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini i periodu austrougarske uprave (1878-1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1978), 65; Branislav Begović, *Šumska privreda Bosne i Hercegovine za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941), s posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta* (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 1985), 272.

38 Ljiljak, *Pošta, telegraf*, 98.

39 *Ibid.*, 130–131.

40 *Ibid.*, 169.

41 *Сарајевски лист*, Број 157, Сарајево 1912, 2.

42 Luka Đaković, *Rударstvo i Topioničarstvo u Bosni i Hercegovini* (Tuzla: Univerzal Tuzla, 1980), 36–38.

43 *Извјештај о управи Босне и Херцеговине* (Загреб: Заједничко министарство финансија, 1906), 460.

44 Ilija Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine* (Sarajevo: Svjetlost Sarajevo, 1980), 184.

је издаван у закуп, и 18 других радњи. Стари Мајдан имао је тада 7 мјешовитих трговина на мало, 1 мануфактурну трговину и 7 других радњи, док су се у селима налазиле 44 мјешовите трговине на мало и занатске радње.⁴⁵

Становништво је живјело од пољопривреде. За орање је углавном употребљаван во, а у мањој мјери и коњ. У исхрани је најзаступљенији био кукуруз, затим пшеница, а понегдје су за израду хљеба кориштени јечам и раж. Жито је мљевено у воденицама, којих је у срезу било 136, судећи по другом попису. Најзаступљенија воћна врста била је шљива, знатно мање јабука, крушка и трешња, док су орахова и кестенова стабла у шумама углавном сама ницала. Од шљива су махом пекли ракију. По другом попису срез је имао 36 казана за ракију.

Према попису из 1879. године котар је имао 1.038 штала, при чему 592 за велику стоку и 446 за ситну стоку. Укупно је у срезу било 8.198 говеда, 2.078 коња, 3 маргарца, 2 муле и мазге, 12 бивола, 3.782 козе, 2.326 оваца и 2.184 свиње. Број кошница износио је 811.⁴⁶ Срез је имао 4.819 посједника животиња, према сточном попису из 1895. Број стоке знатно је повећан. Укупно је било 29.477 говеда, 3 бивола, 1 мула, 7 мазги, 15 магараца, 3.944 коња (1 коњ припадао је активној војсци), 62.875 оваца, 19.679 коза и 14.813 свиња. Пчеларством се бавило 798 лица, који су посједовала 1.876 кошница.⁴⁷ На 100 становника пољопривредног сталежа у БиХ 1899. године долазило је 8,8 кошница. Сански Мост припадао је срезовима који су имали 5–10 кошница. Иако је подручје среза Сански Мост веома погодно за пчеларство, оно ипак није било развијено као у другим крајевима. Гламоч, Билећа, Гацко и Невесиње припадали су срезовима који су имали 20–30 кошница. док су Столац са 33,35, Љубиње са 40,40 и Требиње са 50,78 кошница на 100 становника срезови који су знатно предњачили.⁴⁸

⁴⁹ Иницијативом владе 1898. године основано је Средишње пчеларско друштво за Босну и Херцеговину. Влада је 1900. године иницирала покретање часописа под име-

45 Bokan, *Sanski Most*, 149–150; *Sarajevski лист*, Број 148, Сарајево 1912, 2.

46 *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1880)

47 *Rezultati popisa марве у Босни и Херцеговини од године 1895* (Сарајево: Земаљска влада за БиХ, 1896).

48 Veisil Ćurčić, *Narodno pčelarstvo u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Prosvjeta, 1938), 24.

49 Veisil Ćurčić, *Narodno pčelarstvo u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Prosvjeta, 1938), 24.

ном Вртларско-пчеларски лист, који мијења име 1902. године у Босанско-херцеговачки тежак и проширује свој дјелокруг на све гране пољопривреде. Срез Сански Мост 1911. године имао је 75 претплатника на Босанско-херцеговачки тежак.⁵⁰

Атентат Гаврила Принципа на надвојводу Франца Фердинанда био је повод Аустроугарској да се војнички обрачуна са Србијом. Аустроугарски представник 23. јула 1914. предао је у Београду српској влади ноту у виду ултиматума. Незадовољна одговором српске владе, Аустроугарска је објавила рат Србији.⁵¹

Послије атентата у многим градовима БиХ, уз помоћ власти, дошло је до организованих антисрпских демонстрација, злостављања српског народа, пљачке и уништавања српске имовине. Само у Сарајеву муслимани разорили су око 200 српских дућана, кафана и занатлијских радионица.⁵² Многим Србима из Херцеговине и Босне у раздобљу од атентата до одласка на ратиште било је боље у војсци, него у сопственом дому, гдје би били хапшени и затварани у тамнице.⁵³

Аустроугарска је формирала помоћну војску “шуцкоре“, да би са што мање одговорности уништавала непоћудни српски елеменат. Банде шуцкора, углавном муслимана, извршиле су многобројна насиља и злочине над српским народом.⁵⁴ Которски предстојник у Санском Мосту навео је да су шуцкори били недисциплиновани и састављени од свих могућих елемената, да им је главни циљ био да шиканирају становништво, истичу своју важност и лично се свете. На примјер, за откуп коња упућен је један учитељ са колима која су тјерали шуцкори. На питање које је вјере, учитељ је одговорио да је православне. Они су га скинули са кола, рекавши да не би уз њих сјео да су знали

50 Nikola Jarak, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo* (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1956), 114–116.

51 Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, *Велики рат Србије 1914–1918* (Београд: Српска књижевна задруга, 1970), 4–12.

52 Husnija Kamberović, “Ubojstvo Franca Ferdinanda u Sarajevu 1914. –devedeset godina poslije” *Prilozi* 40, (2005): Sarajevo, 16.

53 Bogumil Hrabak, “Predavanje Bosanaca iz austrougarske vojske na istočnom ratištu 1914-1917. godine”, *Istorijski zbornik* 6, (1985): Banjaluka, 78.

54 Перо Слијепчевић, “Босна и Херцеговина у Светском Рату”, у Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење (Бања Лука, Београд: Народна и универзитетска Библиотека Републике Српске, Балканолошки институт Српске академије наука и умјетности, 2017), 228.

које је сорте. На питање учитеља које су они сорте, ухапсили су га због увреде оружја.⁵⁵

Како и у цијелој БиХ, тако и у Санском Мосту, отпочело је хапшење и затварање виђе-нијих Срба. Позната су имена 14 Сањана, који су интернирани у логор у Араду. Због неодговарајућих здравствених услова у логору су умрла четворица, а један на путу. Један број интернираца способних за војску послат је на фронт у аустроугарске јединице, а остали су пуштени тек после рата.⁵⁶

Продор српске и црногорске војске преко босанскохерцеговачке границе довео је до помијерања становништа не само из пограничних, него и из других срезова. Власт је била приморана да ово становништво равномјерно распореди по цијелој земљи. У округ Бихаћ, у срезове Сански Мост и Кључ отпремљено је 3.200 лица.⁵⁷ Долазак избјеглица у експозитуру Стари Мајдан повећао је потребу за храном. И прије рата је на ово подручје годишње допремано до десет вагона кукуруза. Због поскупљења животних намирница положај избјеглица био је отежан.⁵⁸

У односу на предратно стање сточни фонд у котару Сански Мост смањен је за четвртину. Од продаје коња народ је добио много новца, па је до почетка 1915. порез био подмирен са 97 одсто. За Ратни зајам уплаћено је 77.000 круна. Црвени крст је у многобројним акцијама скупио 15.000 круна, као и по 15.000 круна за Дан војника и Божић. Снагу привреди давала је популација котара.⁵⁹

Већ првих ратних година занатан број становника БиХ, нарочито у градовима, захватила је оскудица у храни. Број умрлих био је већи од броја рођених, што је директна посљедица глади. Све више глади било је на селу, чему су допринијели велика суша 1917. године и сувише велике реквизиције стоке и жита. Највише су била угрожена дјеца. Ради помоћи гладној дјечи група интелектуалаца

55 Đorđe Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini: 1914-1918*, (Banjaluka: Nezavisni univerzitet, 2011), 81.

56 *Ibid.*, 98; Слијепчевић, "Босна и", 230-231, 395; Bokan, *Sanski Most*, 181-182; Боривоје Милошевић, *Православно свештенство у друштвеном развоју Босанске Крајине у другој половини XIX и почетком XX вијека* (Бања Лука: Филозофски факултет Бања Лука, 2012), 187-188.

57 Galib Šljivo, "Расположење народа Босне и Херцеговине према аустроугарској политици и аустроугарске политичке политичке против мјере", у *Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916* (Banjaluka: Institut za istoriju, 1987), 131-132.

58 Mikić, *Austrougarska ratna*, 140-141.

59 *Ibid.*, 188.

словенофила покренула је широку акцију слања дјеце на прехрану у крајеве сјеверно од Саве и Дунава. Евакуисано је 12.406 гладне дјеце из БиХ. Из среза Сански Мост 1917–1918. године отпремљено је и смјештено 342 дјетета, од којих је 272 враћено, док су други остали. Враћање дјеце у БиХ настављено је и после рата, а било је случајева да су нека дјеца остала трајно код својих хранитеља.⁶⁰

Све тежи живот војника на фронтима (погибије, рањавања, недостаци хране, одјеће и обуће, епидемије и др.) утицали су на појаву све већег броја дезертера. Ови и војници који су прекорачили одсуство повезују се у наоружане групе, постајући значајан извор немира и пријетња сигурности у позадини. Народ је ове наоружане бјегунце називао зеленим кадром јер су се скривали по шумама, а дезертерима оне без оружја. Они су се крили у близини својих кућа, гдје им је било лако да се снабдијевају храном. У Санском Мосту је 1917/18 било више од 60 зеленокадроваца и дезертера, а њихове поједине групе одржале су се у шумама подно Грмеча до краја рата.⁶¹

У Босанској Крајини и у неким другим областима дошло је до одлучнијих ставаова у вези уједињења БиХ са Србијом. Центар покрета био је Бањој Луци. У ставовима појединих народних вијећа, која су доносила закључке и резолуције о уједињењу БиХ са Србијом, наглашено је да се то ради у име цијеле земље, па су о томе обавјештени Народна влада и Главни одбор Народног вијећа у Сарајеву, затим Српска влада и војвода Степа Степановић, а преко њега и Врховна команда српске војске. На дан 27. новембра 1918. године, међу мјестима која су прогласила уједињење БиХ са Србијом, био је и Сански Мост.⁶²

Мобилизација, која је у БиХ била већа него у Аустрији и Мађарској, погађала је припаднике свих конфесија.⁶³ Из санског среза ангажовано је у аустроугарске војне јединице 5.256 лица, а 564 у радне јединице. Након проведене војне обуке и провјере лојалности војних обвезника у оперативне јединице упућено је 434

60 Mira Kolar-Dimitrijević, "Evakuacija bosanskohercegovačke djece na ishranu u Hrvatsku krajem Prvog svjetskog rata", у *Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915–1916*, (Banjaluka: Institut za istoriju, 1987), 399–411.

61 Bokan, *Sanski Most*, 183–184.

62 Mikić, *Austrougarska ratna*, 514.

63 Hadžibegović Iljas, "Moderne migracije u Bosni i Hercegovini i nacionalni odnosi (skica za istraživanje)", *Prilozi* 23, Sarajevo (1987): 65

особе.⁶⁴ Четворица војника одликована су златним медаљама за храброст. У рату је смртно страдало 862 лица или 16,4% мобилисаних у војне јединице. Ратних војних инвалида било је 232, од којих су 124 били православци, 88 муслимани, 15 католици, а 5 су чинили остали.⁶⁵ Многи Словени на фронтима бјежали су из аустроугарске војске и предавали се Савезницима. Углавном заробљени Срби, а у мањем броју и други Југословени, улазили су у састав јединица српске војске као добровољци. Према непотпуним подацима, било је 246 добровољаца из Санског Моста. Из села Дабар погинула су 42 добровољца. Било је Сањана који су живјели у Америци, а јавили су се у добровољце, те учествовали на Солунском фронту. Један број добровољаца погинуо је, а многи су се истакли у борбама и добили највиша одликовања.⁶⁶

Необјављени извори

Архив Републике Српске, Бања Лука

Пољопривредно одјељење Краљевске банске управе Врбаске бановине

Објављени извори

Главни резултати пописа живљелства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895, са подацима о територијалном раздјељењу, јавним заводима и рудним врелима. Сарајево: Земаљска влада за Босну и Херцеговину, 1896.

Извјештај о ујрави Босне и Херцеговине. Загреб: Заједничко министарство финансија, 1906.

Резултати пописа живљелства у Босни и Херцеговини од 27. септембра 1910. Сарајево: Земаљска влада за Босну и Херцеговину, 1912.

Резултати пописа марве у Босни и Херцеговини од године 1895. Сарајево: Земаљска влада за БиХ, 1896.

64 Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu!, Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habzburške monarhije 1878-1918*, (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007), 292.

65 *Ibid.*, 297-303.

66 Вокап, *Sanski Most*, 182; Славко Мика Мићевић, *Српски добровољци у ратовима 1912-1918* (Бања Лука: Бањалучке новине, 1999), 203.

Сарајевски лист, Број 22, Сарајево 1903; Број 13, Сарајево 1912; Број 19, Сарајево 1912; Број 73, Сарајево 1912; Број 148, Сарајево 1912; Број 157, Сарајево 1912.

Штатистика мјеста и живљелства Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885. Сарајево: Земаљска влада за Босну и Херцеговину, 1886.

Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine. Сарајево: Земалска влада за Босну и Херцеговину, 1880.

Литература

Ћурчић, Veisil. *Narodno pčelarstvo u Bosni i Hercegovini*. Сарајево: Prosvjeta, 1938.

Begović, Branislav. *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini i periodu austrougarske uprave (1878-1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*. Сарајево: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1978.

Begović, Branislav. *Šumska privreda Bosne i Hercegovine za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941), s posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*. Сарајево: Institut za istoriju u Sarajevu, 1985.

Bogićević, Vojislav. *Mlada Bosna, Pisma i prilozi*. Сарајево: Svjetlost, 1954.

Bojić, Mehmedalija. "Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine", у *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 71–94. Сарајево: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979.

Bokan, Branko J. *Sanski Most, Dio I. Sanski Most: NIGP Borba OOUR Ekonomska politika, Skupština opštine Sanski Most*, 1974.

Đaković, Luka. *Rudarstvo i Topioničarstvo u Bosni i Hercegovini*. Tuzla: Univerzal Tuzla, 1980.

Екмечић, Милорад. "Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини", у *Историја српског народа VI* 1, 555–603. Београд: Српска књижевна задруга, 1983.

Екмечић, Милорад. Устанак у Босни 1875–1878. Београд: Службени лист СРЈ, 1996.

Иванчевић, Петар С. “Село Илиће”, Босанска вила 16, (1889): 251

Иванчевић, Петар С. “Сански Мост с околицом”, Босанска вила 27 и 28, (1889): 427–428.

Плијић, Никола. Razvitak zadrugarstva u Bosni i Hercegovini od 1900. do 1941. godine. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1964, 16.

Jarak, Nikola. Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1956.

Juzbašić, Dževad. Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974.

Kamhi, Haim. “Јевреји у привреди Босне и Херцеговине”, у 400 година од доласка Јевреја у Босну и Херцеговину, 55–70. Sarajevo 19??: Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Јевреја у Босну и Херцеговину, 62.

Kolar–Dimitrijević, Mira. “Evakuacija bosanskohercegovačke djece na ishranu u Hrvatsku krajem Prvog svjetskog rata”, у Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915–1916, 399–411. Banjaluka: Institut za istoriju, 1987.

Ljiljak, Milan. Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini II. Sarajevo: Svjetlost, 1981.

Маџар, Божо. Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу. Сарајево: Веселин Маслеша, 1982.

Mikić, Đorđe. Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini: 1914–1918. Banjaluka: Nezavisni univerzitet, 2011.

Милошевић, Боривоје. Православно свештенство у друштвеном развоју Босанске Крајине у другој половини XIX и почетком XX вијека. Бања Лука: Филозофски факултет Бања Лука, 2012.

Мићевић, Мика Славко. Српски добровољци у ратовима 1912–1918. Бања Лука: Бањалучке новине, 1999.

Пејановић, Ђорђе. Културно-просветна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини за време аустроугарске владавине. Сарајево: 1930.

Pinto, Avram. Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.

Савановић, Жељко. “Задругарство у Срезу Сански Мост за вријеме Краљевине Југославије”, у Привреда Босанске Крајине 1878–1941, 302–320. Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске, 2018.

Савић, Миливоје. Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, Њине основице, стање, односи, важност, прошлост и будућност, VII део. Сарајево: Министарство трговине и индустрије, 1929.

Слијепчевић, Перо. “Босна и Херцеговина у Светском Рату”, у Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, 219–277. Бања Лука, Београд: Народна и универзитетска Библиотека Републике Српске, Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, 2017.

Hadžibegović, Iljas. Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine. Sarajevo: Svjetlost, 1980.

Hadžibegović, Iljas “Moderne migracije u Bosni i Hercegovini i nacionalni odnosi (skica za istraživanje)”, Prilozi 23, (1987): 63–72.

Hrabak, Bogumil. “Predavanje Bosanaca iz austrougarske vojske na istočnom ratištu 1914–1917. godine”, Istorijski zbornik broj 6, Banjaluka (1985): 69–98.

Šehić, Zijad. U smrt za cara i domovinu!, Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habzburške monarhije: 1878–1918. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007.

Škapur, Hasan. “Riječni saobraćaj na donjem toku Sane i Une”, Zbornik krajiških muzeja I, (1962): 182–191.

Šljivo, Galib. “Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema austrougarskoj politici i austrougarske političke protiv mjere”, у Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915–1916, 117–143. Banjaluka Institut za istoriju, 1987.

Sanski Most during Austro-Hungarian rule

Željko Savanović

University of Banja Luka, Faculty of Philosophy

Abstract: *In this work we show the history of Sanski Most and its population during the age of Austria-Hungary. After the occupation of Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary kept Ottoman administrative-territorial division of the country. A district (kotar/srez) of Sanski Most was a part of Bihać administrative region. The absolute majority of the population, that lived in dispersed villages, consisted of Serbian-Orthodox people. In the period from 1878 to 1910, the population increased by 104%. The increase was a result of natural population growth as well as considerable immigration. The main occupation of the population was agriculture. The majority of people were serfs (kmets). A significant progress has been made in the commerce and trades, while mining entered a total decline stage. The construction of railways and roads contributed to the development of traffic. Postal traffic was also developing in this period, and telephone and telegraph lines were established. The establishment of societies and cooperatives led to the initiation of the development of cultural and social life. Due to a very small number of schools, very few people were literate. People did not pay much attention to hygiene, which caused epidemics of various diseases. Endemic diseases were goiter and syphilis. The start of the WWI in Bosnia and Herzegovina was followed by a wave of arrests, incarcerations and internments of more notable Serb citizens of Sanski Most. The lack of male workforce in agriculture, caused by military drafts, accompanied by the arrival of refugees and requisition of livestock and grains, led to scarcity of food. A great drought of 1917 led to further deterioration of the living conditions. Ever more difficult life of soldiers on the battlefields influenced the appearance of desertion from Austro-Hungarian military towards the Allies. Many captured citizens of Sanski Most entered the ranks of Serbian military as volunteers. After the end of the war, Sanski Most was among the cities that declared the union between Bosnia and Herzegovina and Serbia on November 27th 1918.*

Keywords: *Sanski Most, Austria-Hungary, population, cooperatives, culture, education, health-care, economy, World War I*